

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796

Albrecht Schöne és Arthur Henkel kézikönyvének megjelenése (1967) után a nemzetközi emblémakutatás erőteljes fellendülésnek indult. Országok, szerzetesrendek, könyvtárak vagy témák szerint csoportosítva megjelentek az emblémáskönyvek állományjegyzékei és bibliográfiái, napvilágot láttak a fontosabb nyomtatott források hasonmás kiadásai, s számos vizsgálat született a proto-emblematikának, az emblematika és a különféle szimbólumrendszerek kölcsönhatásának, az emblémáskönyvek előállításának és használatának, valamint az embléma elméletének témakörében. Elemezték az emblematikus kéziratokat, egyes szerzők tevékenységét és forrásait, az emblémáskönyvek irodalmon kívüli hatásait, s számos motívumtörténeti tanulmány is készült. Az emblematika nemzetközi kongresszusok, kiadványsorozatok és kiállítások központi témája lett. A kutatási terület intézményesülését nemzetközi társaságok és egy folyóirat alapítása is jelzi. Az emblematika rendkívül sokrétű, összetett kutatási területnek bizonyult.

Az emblematika nem korlátozható egy elképzelt ideális meghatározásra vagy műfajra, tartalma, megjelenési formája és funkciója a 16. századtól a 18. század végéig állandóan változik. A fogalom egy rendkívül sokrétű jelenséget takar, s a más formákkal és műfajokkal szembeni elhatárolás gyakran nehéz vagy egyszerűen lehetetlen. Egy emblematikus mű különféleképpen viszonyulhat más irodalmi vagy képzőművészeti műfajokhoz és használati formákhoz, használható forrástipológia csak a műfaji és funkcionális szempontok együttes figyelembevételével hozható létre. Az irodalmi, azaz könyvként megalkotott és kiadott emblematika, illetőleg az irodalmon kívüli, ún. alkalmazott emblematika szembeállítás a nyomtatványokban megjelenő valóságos emblématermelés megvilágítása szempontjából csak korlátozott érvénnyel bír. Az emblematikus lehetőségek alkalmazása azokban a kiadványokban, amelyek nem emblémáskönyvnek készültek, valamint az a sokféle módszer, amellyel emblémákat a szorosabb értelemben vett embléma irodalmon kívül irodalmi művek értelmezésére használtak, csak kevéssé kutatott.

Az európai emblematika térképén az egyik utolsó fehér folt Magyarország. Figyelmen kívül hagyva Zsámboky János *Emblematáját* (1564), amely a magyar irodalom legjelentősebb hozzájárulása a nemzetközi emblémakincshez, vala-

mint a rá vonatkozó tekintélyes szakirodalmat,¹ a külföldi kutatás ma többet tud például az orosz, ukrán, cseh, lengyel vagy szlovák emblematikáról, mint a műfaj magyarországi történetéről.² Ennek oka elsősorban az, hogy az emblémakutatás Magyarországon hosszú ideig elhanyagolt terület volt, s ma is csak korlátozott értelemben beszélhetünk róla.³ Az alkalmi utalásokat az emblematika szerepére természetesen sem az irodalomtörténeti,⁴ sem a művészettörténeti⁵ munkák nem mellőzhették, a szegedi ikonográfiai műhely tevékenységét⁶ és az örvendetesen növekvő számú reprint és faksimile kiadásokat⁷ leszámítva azonban szervezett kutatások eddig nem folytak, a részvizsgálatok néhány kivételtől eltekintve⁸ teljesen hiányoznak.

¹ VARGA András: *Zsámboky János. Szakirodalmi bibliográfia*. In: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa* (1587) GULYÁS Pál olvasatában. (Szeged, 1992) 273–281.

² HARMS, Wolfgang: *Wörter, Sachen und emblematische „Res“ im „Orbis sensualium pictus“ des Comenius*. In: *Gedenkschrift für William Foerste*. Hg. Dietrich HOFMANN. (Köln–Graz, 1970) 531–542. – TSCHIZEWSKIJ, Dmitrij: *Emblematische Literatur bei den Slaven*. In: *Emblem und Emblematisierung*. Vergleichende Studien zur Wirkungsgeschichte vom 16. bis 20. Jahrhundert. Hg. Sibylle PENKERT. (Darmstadt, 1978) 140–153. – BUCHWALD PELCOWA, Paulina: *Emblematy w drukach polskich i polski dotyczących XVI–XVIII wieku*. Bibliografia. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1981).

³ Vö. KLANICZAY Tibor: *Holger Homann: Studien zur Emblematisierung des 16. Jahrhunderts* = ItK 79 (1975). 246–247.

⁴ KOMLOVSZKI Tibor: *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője* = ItK 70 (1966). 85–105. spec. 100. – TARNAI Andor: *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives*. In: *„Sorsotok előre néztek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla – SZIKLAY László. (Bp. 1975) 107–142. itt: 129–131. – BÁN Imre: *Eszméék és stílusok*. (Bp. 1976) 175–177. – CSURI Károly: *Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról*. In: *Ismétlődés a művészetben*. Tanulmányok. Szerk. HORVÁTH Iván – VERES András. (Bp. 1980) 309–333. itt: 318–320, 325–328. – KOVÁCS József László: *Rimay és a XVII. század emblematikája*. = ItK 86 (1982). 637–644. – BÍRÓ Ferenc: *A természet gyermekei és a haza fia*. (A fiatal Batsányi és az 1770-es évek nemesi irodalma) = *Literatura* 10 (1983). 184–192. itt: 187. – SZÖRÉNYI László: *Mária, a magyar történelem tanúja*. Koptik Odo: *Thalleis* = ItK 91–92 (1987–1988). 440–448. – *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Bev. KECSEKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka. (Bp. 1988) 15–16, 30–31. – CSÁKY István: *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*. Bev. HARGITTAY Emil. (Bp. 1992) 22.

⁵ GALAVICS Géza: *A győri barokk művészet kezdetei*. Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1971. évi győri vándorgyűlésén = *Ars Hungarica* 1 (1973). 97–126. – GALAVICS Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Török háborúk és képzőművészet. (Bp. 1986) 30–32.

⁶ *Shakespeare and the Emblem*. Studies in Renaissance Iconography and Iconology. Ed. Tibor FABINY. (Szeged, 1984) – FABINY Tibor: *Rossz ízlés vagy művészi érték?* (Megjegyzések az embléma elméletéhez.) In: *A reneszánsz szimbolizmus*. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szerk. FABINY Tibor, PÁL József, SZÖNYI György Endre. (Szeged, 1987) 21–38.

⁷ SAMBUCUS, Joannes: *Emblemata*. Antverpiae, 1654. (Facsimile) Einl. August BUCK. (Bp. 1982) – LACKNER Kristóf: *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronienisi*. – *Maiestatis Hungariae aquila*. Keresztúr, 1617. (Facsimile) Bev. KOVÁCS József László. (Bp. 1988) – HAJNAL Mátyás: *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatosságára . . . könyvechke*. Bécs, 1629. (Facsimile) Bev. HOLL Béla. (Bp. 1992).

⁸ VARGA László: *Sámboky (Sambucus) János emblémái*. I–II. = *Könyv és Könyvtár* 4 (1964). 193–226, 5 (1966). 181–243. – TÉGLÁSY Imre: *Hercules Hungaricus*. Egy Sambucus-embléma előtör-

Az emblematikát az irodalom rendszerébe beágyazott, a kép és a szöveg által együttesen meghatározott sajátos művészeti formaként és egyben a vizuális motívumot absztrakt jelentéssel összekapcsoló szimbolikus gondolkodásmód egyik formájaként értelmezzük, amelynek a 16–18. században fontos szerepe volt az életről, az emberről és a világról való tudás szervezésében, közvetítésében és rögzítésében.⁹ E többé-kevésbé minden embléma-kutató által elfogadott általános meghatározáson túl kezdődik a különböző irodalom- és művészettörténeti embléma- és emblémáskönyv koncepciók, tipológiák és definíciók beláthatatlan területe.¹⁰ Ezek a viták az embléma műfaji státuszáról, a hármas tagolás modell értékéről és a hármas szerkezethez kapcsolódó járulékos elemek szerepéről, az ún. emblematikus nagyformákról, az emblémáskönyvek körülhatárolásáról, klasszifikációjáról stb. részben ma sincsenek lezárva.¹¹

ténete és utóélete. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 193–201. — TÉGLÁSY Imre: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*. (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig.) (Bp. 1988).

⁹ JÖNS, Dietrich Walter: *Die emblematische Predigtweise Johann Sauberts*. In: *Rezeption und Produktion zwischen 1570 und 1730*. Festschrift für Günther Weydt. Hgg. Wolfdietrich RASCH, Hans GEULEN, Klaus HABERKAMM. (Berlin–München, 1972) 137–158. — DALY, Peter M.: *Literature in the Light of the Emblem*. Structural Parallels Between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. (Toronto, 1979) 8. — DALY, Peter M.: *Emblem Theory*. Recent German Contributions to the Characterization of the Emblem Genre. (Nendeln, 1979) — MEHL, Dieter: *Emblémák az angol reneszánsz drámában*. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 165–189. itt: 166. — DALY, Peter M. (ed.): *The English Emblem and the Continental Tradition*. (New York, 1988) — NEUBER, Wolfgang: *Imago und Pictura*. Zur Topik des Sinn-Bilds im Spannungsfeld von Ars Memorativa und Emblematik (am Paradigma des „Indianers“). In: *Text und Bild, Bild und Text*. DFG-Symposion 1988. Hg. Wolfgang HARMS. (Stuttgart, 1990) 245–261.

¹⁰ SCHÖNE, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. (München, 1964) — MIEDEMA, Hessel: *The Term Emblem in Alciati* = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 31 (1968). 234–250. itt: 235. — KAUTE, L.: *Emblem*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. (Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974) 618–622. — LECHNER, Gregor Martin: *Emblemata*. Zur barocken Symbolsprache. 26. Ausstellung des Graphischen Kabinetts und der Stiftsbibliothek. Jahresausstellung 1977 15. Mai bis 26. Oktober. (Stift Göttweig/Niederösterreich, 1977) 3–11. — LEWALSKI, Barbara K.: *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*. (Princeton, 1979) 179–196. — SCHOLZ, Bernhard: *Didaktische Funktion und Textkonstitution im Emblem* = Jahrbuch für Internationale Germanistik XIII (1981). 2, 10–35. — SULZER, Dieter: *Emblem*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 3. (Berlin–New York) 1379–1391. — HARMS, Wolfgang: *Emblem/Emblematik*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 9. (Berlin–New York, 1982) 552–558. — DIMLER, G. Richard: *Literary Considerations in the Consideration of the Jesuit Emblem* = Jahrbuch für Internationale Germanistik 14 (1983). 101–110. — KEMP, Cornelia: *Emblem*. In: *Marienlexikon*. 2. (St. Ottilien, 1989) 331–334.

¹¹ DALY, Peter M.: *Shakespeare and the Emblem: The Use of Evidence and Analogy in Establishing Iconographic and Emblematic Effects in the Plays*. In: *Shakespeare and the Emblem* (I. a 6. sz. jegyzet). 117–187. — HÖPEL, Ingrid: *Emblem und Sinnbild*. Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch. (Frankfurt, 1987) — CAVELL, Richard: *The Emblem as (Hiero)glyph*. In: *The European Emblem*. Selected Papers from the Glasgow Conference 11–14 August, 1987. Ed. Bernard F. SCHOLZ, Michael BATH, David WESTON. (Leiden–New York–København–Köln, 1990) 167 ff. itt: 167–168. — DIMLER, G. Richard: *Jesuitische Emblembücher*. Zum Forschungsstand. In: *Sinnbild – Bildsinn*. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung. Red. Michael SCHUNCK. (Trier, 1991) 169–174. itt: 172. —

Az újabb emblémáskönyv-meghatározásokban megfigyelhető általános tendencia például a kritériumok bővülése. A kutatás az emblematikát egyre kevésbé csupán forrásként, kiindulópontként tekinti, sokkal inkább egy olyan közös attitűd megnyilvánulásaként, amely egy adott korszak mentalitásának fontos összetevője.

Korábbi kutatásainkat a 17–18. századi elbeszélő áhítati irodalom kiadványtípusai, az iskoladráma, a kompilációs, prédikációs és meditációs irodalom, valamint az emblémával érintkező, ahhoz hasonló funkciókat betöltő irodalmi kisformák (pl. exemplum) és ezek ikonográfiai vonatkozásai terén végeztük. Az is feltűnt, hogy a magyarországi magán- és intézményi könyvtárak történeti és jelenkori katalógusaiban a neves európai emblémaszerzők művei nagy számban megtalálhatók, s hogy az emblémáskönyvekre való hivatkozások száma a különböző műfajú munkákban elég tekintélyes. Mindez közvetlenül ösztönözte az emblematika önálló vizsgálatát.

Az első lépésben összeállítottuk a magyar vonatkozású emblematikus nyomtatványok ideiglenes katalógusát. Számolva a pontos körülhatárolás lehetetlenségének jól ismert problémájával, a bibliográfiában a szorosabb értelemben vett emblémáskönyveken, elméleti és emblematikusan illusztrált műveken¹² kívül szerepelnek olyan kiadványok is, amelyek az alkalmazott irodalmi emblematika jegyeit hordozzák (pl. címlapelőzék, díszcímlap).¹³ Az embléma hármas tagolását csupán ideális paradigmának tekintettük, s igyekeztünk figyelembe venni a különféle bővített és szűkített formákat, határeseteket¹⁴ is. A bibliográfiában csak autopszia alapján leírt műveket vettünk számba. Nem tartalmazza a katalógus az emblematikus kéziratokat,¹⁵ a nyomtatott tézislapokat¹⁶ és az

SCHUNCK, Michael: *Emblembücher in der Stadtbibliothek Trier. Ein Bestandskatalog*. In: *Sinnbild – Bildsinn*. 199–225. itt: 199. — PORTEMANN, KAREL: „*Embellished with Emblems*”: *About the Incorporation of Emblems in Other Genres in Dutch Literature*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe: Tradition and Variety*. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference, 13–17 August, 1990. Ed. Alison ADAMS, Anthony J. HARPER. (Leiden–New York–Köln, 1992) 70–89. — HÖPEL, Ingrid: *Das mehrstündige Emblem: Zu Geschichte und Erscheinungsform eines seltenen Emblemtyps*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe*. 104–117.

¹² DALY, Peter M.: *The Union Catalogue of Emblem Books and the Corpus Librorum Emblematum = Emblematica* 3 (1988). 121–133. itt: 129.

¹³ PEIL, Dietmar: *Zur „angewandten Emblematik” in protestantischen Erbauungsbüchern*. Dilber–Arndt–Francisci–Scriver. (Heidelberg, 1978) — A magyar vonatkozású emblematikus nyomtatványok katalógusának közléséről terjedelmi okból le kellett mondanunk.

¹⁴ SAUNDERS, Alison: *The Long and the Short of it: Structure and Form in the Early French Emblem Book*. In: *The European Emblem* (I. a 11. sz. jegyzet). 55–83. itt: 57, 65.

¹⁵ FARBAKY Péter: *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor = Művészettörténeti Értesítő* 39 (1990). 166–197. itt: 168–169.

¹⁶ RÓZSA, György: *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen = Acta Historiae Artium Hungariae* 33 (1987–1988). 257–289.

album amicorumokat,¹⁷ míg a csak szöveges embléma-leírást vagy emblematicus dekoráció-leírást közlő, kép nélküli nyomtatványok szerepelnek benne. A „magyar vonatkozás” kifejezés azt jelenti, hogy a magyar és a Magyarországon működött szerzők, fordítók művein kívül szerepelnek a bibliográfiában mindazok a nyomtatványok, amelyek külföldi szerzőktől a történeti Magyarországon jelentek meg, és amelyeknek a témája kapcsolatos Magyarországgal. A jegyzékben, amely a továbbiakban nyilván jelentősen bővülni fog, minden bibliográfiai tétel leírása tizenöt adatot tartalmaz.

A magyarországi emblematika sokrétű megjelenési formáit, funkcióit és változását egyetlen tanulmányban bemutatni, amely először vállalkozik átfogó értékelésre, természetesen lehetetlen. A kínálózó megközelítések közül az inventarizáción alapuló történeti-kronologikus módszert követjük, s a funkció, a kép – szöveg viszony, az előállítási körülmények és a fő emblémásművek típusok alapján megkíséreljük érzékeltetni a magyarországi embléma hagyománynak az európaival közös és helyi sajátosságait. Az emblematika retorikai, drámai és poétikai felhasználásával, valamint az irodalmon kívüli alkalmazott emblematikával, amelyek a műfaj magyarországi hatástörténetének további megíratlan fejezeteit alkotják, most nem foglalkozunk.

Kép — szöveg viszonya

A kép — szöveg viszonyt általában vizsgálva három fő típus különíthető el. Az első típust a kép és szöveg ismétlődő összekapcsolásával létrehozott szabályos embléma-sorozatok alkotják. Ezek a szorosabb értelemben vett emblémásművek. A további kiadásokat is figyelembe véve e művek az egész anyagnak csaknem a felét teszik ki. Az emblémák száma egy műben rendkívül változatos: három és százharminc között mozog, leggyakrabban tíz és ötven között van. Néhány alkalommal részben ugyanazokat a képeket más műben is felhasználták illusztrációként. Több esetben a teljes képszám a példányok hiányos volta miatt csak bibliográfia alapján, vagy úgy sem állapítható meg.

A második típushoz azok a nyomtatványok tartoznak, amelyek csak szöveges részt tartalmaznak. Számuk megközelíti a képes embléma sorozatokét. Többségük konkrét képleírást közöl az ábrázolás helyén, kisebb részük ilyen nem tartalmaz. A szöveges („szó-”) emblémáknak ez a magas aránya további magyarországi sajátosságnak tekinthető. Az is előfordult, hogy az eredetileg képekkel kiadott külföldi emblémásművet Magyarországon metszetek nélkül, kevesebb metszettel, esetleg kivonatossan jelentették meg (Drexel, Haeften, Hugo, Ger-

¹⁷ (FÖLDESI Ferenc): *Album amicorum*. OSzK Kézirattár. (Kiállításvezető) (Bp. 1991). — Vö. KEMP, Cornelia: *Vita Cornelianae: Das emblematische Stammbuch von Theodor de Bry bis Peter Rollos*. In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe* (1. a 11. sz. jegyzetet). 53–69.

hard). A jelenség magyarázatát részben a megfelelő mecénás, részben a szükséges rézmetszők hiányában kereshetjük. Ez a szóbeli részre való redukció, az embléma retorizálódása egyben jelzi a műfaj hanyatlását. A csak szöveges részt közlő nyomtatványok egy része az emblémákon kívül más típusú szövegeket is tartalmaz. Itt az emblémák és az egyéb szövegek között van kapcsolat, más esetekben semmiféle kapcsolat nem mutatható ki.

A harmadik típushoz a címlap környékén emblematikus metszetet tartalmazó nyomtatványokat soroltuk. A metszet többnyire címlapelőzők vagy díscímlap funkcióban, ritkábban az első szöveges oldalon, fejlécként vagy a címlap után található. Az ábrázolás viszonya a műhöz különböző lehet:¹⁸ rendszerint az egész műhöz, annak fő gondolataihoz kapcsolódik, ritkábban a mű egy részével áll szorosabb összefüggésben. A könyvekben alkalmazott emblematika egyéb megjelenési formái (pl. nyomdászjelvény, kiadói szignet, tulajdonosi jel) a bibliográfiában nem szerepelnek.

Előállítási körülmények

A nyomtatványok szerzőinek 80%-a magyar, 20%-a külföldi személy. A külföldi szerzők névsora, amely jezsuita túlsúlyt jelez, önmagában is jól mutatja az európai emblematika közvetlen magyarországi recepcióját: John Barclay, Andreas Brunner, Jeremias Drexel, Johannes Gerhard, Jean Estienne Grosez, Benedict Haeften, Hermann Hugo, Loyolai Ignác, Wilhelm Nakatenus, Diego Saavedra Fajardo, Guilielmus Stanyhurst, Antonius Sucquet. Loyolai Ignác természetesen nem mint embléma szerző szerepel, hanem mert a *Lelkigyakorlatok* egyik kiadását egy másik kiadvány számára készített emblematikus képsorozat darabjaival illusztrálták. A külföldi szerzők recepciójának megkésetttségét mutatja, hogy például Drexel egyik műve a szerző halála után öt, Sucqueté csak ötvenegy évvel később jelent meg Magyarországon, a többi műnek pedig a szerző halála után még több mint száz évet kellett várnia a magyarországi megjelenésre. Ez az időbeli eltolódás más közép-kelet-európai országokhoz viszonyítva is jelentős késésnek tekinthető, mert például Hugo és Gerhard művei jóval előbb jelentek meg Lengyelországban, mint Magyarországon.

A magyar embléma szerzők többsége katolikus, ezen belül túlnyomó részt szerzetes, kisebb részben világi papi személy. A szerzetesek között messze kiemelkednek a jezsuiták: az egész anyag kb. egyötöd részét a jezsuita emblémás-

¹⁸ MÖDERSHEIM, Sabine: *Biblische Metaphorik in Daniel Cramers „80 Emblemata moralia nova”*. In: *The European Emblem* (1. a 11. sz. jegyzet). 107–116. itt: 109. — Vö. PENKERT, Sibylle: *Grimmelshausens Titellkupfer-Fiktionen*. Zur Rolle der Emblematik-Rezeption in der Geschichte poetischer Subjektivität. In: *Emblem und Emblematikrezeption* (1. a 2. sz. jegyzet). 257–285., ROECK, Bernd: *Titellkupfer reichspublizistischer Werke der Barockzeit als historische Quellen* = Archiv für Kulturgeschichte 65 (1983). 329–361.

könyvek alkotják, ami megfelel a nemzetközi átlagnak.¹⁹ Utánuk következnek némileg lemaradva a piaristák, rajtuk kívül csak egy-két bencés, ágostonren-di és ferences szerzót találunk. A jezsuita és piarista kiadványoknál többször előfordul, hogy nem egyetlen személy, hanem egy egész szerzetesközösség az emblémák szerzője. Ezek az adatok egyben jelzik az emblematika rendi sajátosságainak jelenlétét a magyarországi anyagban. A protestáns egyházi szerzők kivétel nélkül evangélikus prédikátorok. A világi személyek között egyaránt található orvos, gyógyszerész, nádor, polgármester, városi bíró, gimnáziumi és egyetemi tanár, történetíró és líceumi rektor. A szerzőknek ez a megoszlása egyben arra is utal, hogy az emblematika Magyarországon elsősorban a főnemesi, nemesi, egyházi, magasabb polgári és értelmiségi rétegek szórakozását jelentette. A szerzők többsége az irodalomtörténet által számontartott személy, jelentősebb írói tevékenységet azonban csupán néhányan folytattak közülük. A szerzők túlnyomó részének csupán egyetlen emblematikus műve ismert. Kéthárom művel 11 szerző vagy szerzői közösség szerepel, négy vagy öt emblematikus művet mindössze három szerző készített (Lackner Kristóf, Gyalogi János, Hevenesi Gábor).

A képek rajzolóira és/vagy metszőire összesen 32 műben található utalás, ami 34 különböző nevet jelent.²⁰ Egy műben néha két vagy több művész különböző kvalitású munkája található egymás mellett. A rajzoló, metszők többsége csupán egyetlen műben szerepel. Öt metsző/rajzoló két-két, egy három különböző mű illusztrálásában vett részt. A metszők/rajzoló működési helyeit vizsgálva a magyarországi metszőközpontok közül Nagyszombat emelkedik ki hat metszővel, ezenkívül a pozsonyi és az eperjesi metszők szerepe látszik jelentősnek. Buda, Körmöcbánya, Kolozsvár és Pest csupán egy-egy mű metszőjének működési helyeként ismert. A külföldi metszőközpontok közül meghatározó Bécs szerepe tizenkét magyar vonatkozású emblematikus műben tíz metszővel. Ezt követi Augsburg négy, Graz és Nürnberg két-két, valamint Linz egy metszővel. A metszők többsége jól ismert név a sokszorosított grafika különböző műfajaiból, magyar vonatkozású emblematikus műveik egy része azonban eddig elkerülte a művészettörténet figyelmét. A rézmetszők között a hivatásosak mellett műkedvelők is találhatók.

¹⁹ DIMLER, G. Richard: *The Imago Primi Saeculi: Jesuit Emblems and the Secular Tradition* = Thought 56 (1981). 433–448. – Vö. DIMLER, G. Richard: *The Jesuit Emblem Handbook: A Report* = Emblematica 1 (1986). 198–204.

²⁰ Johann Ulrich Biberger, Johann Philipp Binder, Franz Ambros Dietell, Johann Frank von Langgraffen, Johann Rudolf Füssli, Izrael Hiebner, Fried. Hintz, Joseph Jäger, Wolfgang Joseph Kadoriza, Si(gismund) Ko(rontaly), Johanna Sibilla Küssel (Krausen), Matthäus Küssel, Mauritz Lang, Johann Martin Lerch, G. Lichtensteger, J. K. Martin, Jacob Müller, Georg Nicolai, Engelhard Nunzer, M. J. Pfeiffer, A. Reitter, Christian Hermann Roth von Rothenfels, Tobias Sadeler, Elias Schöffhausen, Joseph et Andreas Schmuzer, J. S. Schott, Franz Benedikt Spillmann, Johann Stridbeck, Johann Daniel Ther Portten, Anton Tischler, Andreas Trost, Johann Christoph Winkler, Andreas Matthäus Wolfgang, Sebastian Zeller.

A megjelenési helyek tovább árnyalják a lokális emblémaközpontokról a metszők működési helyei alapján kapott képet. A magyarországi nyomdahe-lyek közül messze kiemelkedik Nagyszombat: a számbavett nyomtatványok egy-negyede itt jelent meg. Ez a jezsuita egyetemi nyomda működésével magya-rázható. Második helyen áll Pozsony. Három-öt közötti kiadvány látott nap-világot Egerben, Kassán, Lócsén, Kolozsvárott, Szebenben és Pozsony – Pest nyomdahellyel, a többi város csupán egy-két kiadvánnyal szerepel (Bártfa, Bu-da, Esztergom, Győr, Kalocsa, Keresztur, Pest, Pest-Buda, Szokolca, Trencsén, Vác). A külföldi nyomdahelyek közül Bécs áll az első helyen, húsznál több nyomtatvánnyal, ezt követi Antwerpen, két Zsámboky-mű összesen kilenc kia-dásával. Ezenkívül Graz szerepe látszik jelentősnek. A többi helyen (Altdorf, Frankfurt, Lauingen, Marburg, Passau, Tübingen, Weissenfels) a magyar vo-natkozású emblematicus nyomtatványok megjelenése csupán alkalmyszerűnek tekinthető. Altdorf jelenléte a listán jelzi a kapcsolatot az európai emblematika egyik fontos műhelyével.²¹

A nyomtatványok megjelenési idejét vizsgálva még jobban szembetűnik a magyarországi emblematika megkésettisége. A 16. századi Zsámboky-kiadásokat nem számítva, a nyomtatott emblematika magyarországi kontextusban csak az 1610-es években jelenik meg először, Lackner Kristóf soproni polgármester munkásságában. Ezt követően az 1660-as évektől kezdve figyelhető meg fel-lendülés, ami az első kiadású emblémáskönyveknél kb. 1720-ig tart. Az 1710-es évektől fokozatosan az újabb kiadások és a már a 17. században is folyamato-san megtalálható, csak szöveges részt tartalmazó kiadványok lépnek előtérbe. Ez az utóvirágzás kb. 1770-ig tart, az utolsó számbavett nyomtatvány 1796-ban látott napvilágot. A címlap körüli emblematicus ábrázolások alkalmazása a 17 – 18. században lényegében folyamatosnak tekinthető, legnagyobb szám-ban az 1650 – 1740 közötti időszakban található. A nyomtatványok abszolút számát tekintve az egész anyag csaknem kétharmada a 18. században jelent meg, ami még jobban aláhúzza a műfaj hosszú utóvirágzását Magyarországon. Ez a megkésettiség a jezsuita emblematikára is vonatkozik, melynek európai virágkora Richard Dimler kutatásai szerint 1621 – 1700 közé esik,²² nálunk vi-szont a 17. század második és a 18. század első felére tehető.

A nyelvi megoszlás egyértelműen mutatja a latin nyelv túlsúlyát: a kiadvá-nyok kb. háromnegyed része latinul jelent meg. A magyar nyelvű nyomtatvá-nyok aránya nem éri el az egész anyag egyötödét, a német nyelvűeké pedig a magyar nyelvűeknek a felét teszi ki. Ezenkívül egy-egy francia, flamand és szlovák nyelvű nyomtatvány található az anyagban. A latin folyamatos jelenlé-

²¹ Vö. STOPP, Frederick John: *The Emblems of the Altdorf Academy*. Medals and Medal Orations 1577–1626. (London, 1974)

²² DIMLER, G. Richard: *A Bibliographical Survey of Jesuit Emblem Authors in German-Speaking Territories*. Topography and Themes = *Archivum Historicum Societatis Iesu* 45 (1976). 129–138. itt: 135.

te mellett a 17. század első harmadában kezdenek feltűnni a nemzeti nyelvű emblematikus nyomtatványok, először német, majd magyar nyelven. A népnyelvű kiadványok csak a 18. század közepétől kezdve kezdik felváltani a latin nyelvűeket.

A fordítások aránya viszonylag alacsony, ami jelzi, hogy az adaptációval szemben a latin nyelvű művek újrakiadása, illetőleg az önálló embléma termelés volt túlsúlyban. A Magyarországon használt nemzeti nyelvekre összesen nyolc művet fordítottak le, ebből hatot magyarra, egyet-egyet németre és szlovákra. A név szerint ismert fordítók közül kettő jezsuita, aki Sucquet-et, illetőleg Drexelt fordította, egy pedig pálos szerzetes, aki Haeflent ültette át magyar nyelvre. Ezenkívül a fordítók között találunk például egy alispánt, aki Drexelt fordította, valamint egy nagyváradi ítélmestert, és más világi személyeket.

Az új kiadások aránya az összes nyomtatványnak kb. az egynegyedét teszi ki. Ezeknek az egynél több kiadásban megjelent műveknek a szerzői a legnépszerűbb magyarországi emblémaszerzőknek tekinthetők. Így összesen két kiadást ért meg Saavedra Fajardo, Rajcsányi János, Hajnal Mátyás és Johann Conrad Barth egy-egy, valamint Jeremias Drexel két műve. Három kiadásban jelent meg Hevenesi Gábor és Bod Péter, nyolcban Zsámboky János és Johannes Gerhard, kilencben Vánossi Antal egy-egy emblematikus műve.

A fő emblémáskönyv típusok

Az emblémáskönyvek fő típusainak bemutatásánál Heckscher és Wirth kategóriarendszerének némileg módosított változatát vesszük alapul.²³ A csak szöveges részt tartalmazó kiadványokkal itt nem foglalkozunk. A magyar anyag természetesen nem tölti ki a Heckscher – Wirth-féle tipológia összes kategóriáját. Így például teljesen hiányoznak az erotikus, az alkimisztikus és az ikonológikus tartalmú emblémáskönyvek. A legtöbb mű az egyénekhez kapcsolódó dicsőítő, valamint a vallási témakörökben található, míg a didaktikus-enciklopédikus emblémáskönyvek száma viszonylag kisebb.

A magyarországi anyag egyik alapvető sajátossága a meghatározott alkalmakhoz, eseményekhez kapcsolódó emblematikus nyomtatványok magas aránya. Ezek az egész anyagnak csaknem a felét teszik ki. Az alkalmi kiadványok jelentőségét fokozza, ha figyelembe vesszük, hogy a nem alkalmi jellegű kiadványok csaknem felét korábban már megjelent művek új kiadásai alkotják. Az alkalmi nyomtatványok egyik része az emberi élet nagy fordulóihoz (születés, házasságkötés, halál, temetés) és más családi vagy akadémiai ünnepekhez kapcsolódik (születésnap, névnap, halál évfordulója, baccalaureusi,

²³ HECKSCHER, William S. – WIRTH, Karl August: *Emblem, Emblembuch*. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. 5. (Stuttgart, 1967) 85–228. itt: 153–154.

magiszteri, doktori vizsga). A második csoportot a világi előkelőségek reprezentációs megnyilvánulásaihoz fűződő alkalmi nyomtatványok alkotják (király, királynő, királyné koronázása, uralkodó vagy hadvezér katonai győzelme, nádori beiktatás, városi előjáróság választása, városi bíró leköszönése tisztségéről). A harmadik csoportba a reprezentatív egyházi ünnepek kiadványai tartoznak (templomszentelés, szenttéavatás, jezsuita misszió és kollégium jubileuma, pápaválasztás, bíborosi, érseki, püspöki kinevezés és bevonulás). Az emblémák elsődleges funkciója ezekben a művekben az egyén vagy egy közösség (testület) köszöntése, dicsőítése, a gratuláció, illetőleg a rájuk vagy tetteikre való emlékezés. Nem találtunk példát az anyagban az udvari, városi – polgári látványosságok olyan kifinomult és Európa más részeiben jól ismert formáira, mint például az emblematikus tornák, balettek és tűzijátékok bemutatása.²⁴

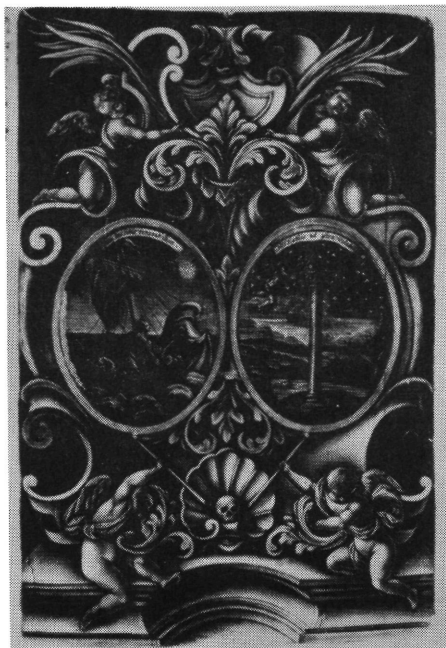
1. kép *Brachy ton areton hodioporikon, seu synoptica virtutum enarratio...* Claudiopoli, 1693. fol.

L 2a: „In montibus quasi columbae convallium. Ezech. 7. v. 16.”

rézmetset – Fried. Hintz – 98 × 130 mm

²⁴ FÄHLER, Eberhard: *Emblematische Feuerwerke*. In: *Emblem und Emblematikrezeption* (1. a 2. sz. jegyzet). 47–56.

Az egyénekhez fűződő kiadványokat tartalmazó első nagy csoportban a halálhoz, temetéshez kapcsolódó típust képviseli például a Perényi Katalin halála alkalmából kiadott nyomtatvány (1693).²⁵ A mű tizenhét verses elogiumot tartalmaz a halott családjának, életének és erényeinek dicséretével. Minden elogium elején egy szabályos embléma (symbolum) áll felirattal, explikációval és a képbe metszett bibliai idézettel. Ezt követi a több oldalas elogium, amihez néha egy óda vagy képvers kapcsolódik. A latin nyelvű mű végén a „példák” magyarázata magyarul is olvasható (1. kép). A díszcímlap emblematikus címert ábrázol, melyben az emblémák egy része kicsinyítve előre megjelenik. A típus másik példája az Eszterházy Pál herceget búcsúztató két halotti prédikáció (1713).²⁶ Mindkettőhöz a castrum dolorist és annak tizenöt emblematikus részletének ábrázolását mellékelték hat mezzotinto lapon. Mindkét prédikáció az emblémák kifejtésére épül, középpontban a halott életének, tetteinek és tulajdonságainak dicséretével (2. kép).

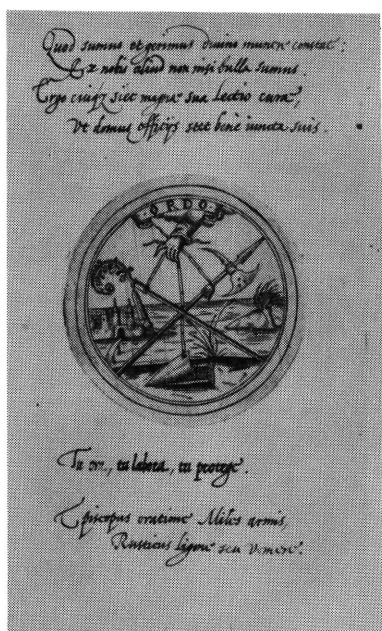

2. kép Kontor, Stephanus: *Encomium ad solennes exequias*. . . Pauli Estoras de Galantha . . . Tyrnaviae, 1713. fol. B. 1b: „Unum hoc sidus rexerat illum”, „His flammis ad astra volabit” mezzotinto – J. U. Biberger – 280 × 181 mm

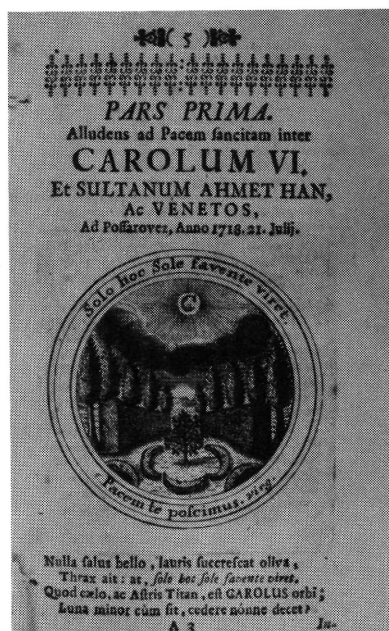
²⁵ *Brachy ton areton hodoiporikon, seu synoptica virtutum enarratio*. . . (Claudiopoli, 1693).

²⁶ KONTOR, Stephanus: *Encomium ad solennes exequias* . . . Pauli Estoras de Galantha. . . (Tyrnaviae, 1713) – VARGYASSI András: *Sol mysticus*. Az az . . . Esterhás Pál . . . szomorú exequia- in . . . prédikálotta . . . (Nagyszombat, 1713).

A politikai, hadi emblémáskönyvek típusába tartozik Zsámboky János egy kevésbé ismert munkája.²⁷ Ebben a lepantói csata hadvezérét, Juan d'Austriát üdvözli tizenhat emblémával, a hadi tettek és erények bemutatásával (1572). A másik ide tartozó mű a legjelentősebb 17. századi magyar emblémaszerző, Lackner Kristóf munkája (1625).²⁸ Ebben a II. Ferdinándnak ajánlott katonai jellegű emblematikus idézetgyűjteményben a hadi erényeket foglalja össze nyolc fejezetben, mindegyik élén egy-egy emblémával (3. kép). A típus 18. századi példája Vánossi Antal alkotása, amely VI. (III.) Károly császár 1718-ban végrehajtott hadi és politikai tetteit dicsőíti (1719).²⁹ A címlapelőzéken és a négy emblémaképen az uralkodó nevének kezdőbetűjével, a C betűvel övezett napként jelenik meg (4. kép).

3. kép Lackner, Christophorus: *Galea Martis*. . . Tubingae, 1625. 84–85. pp. között:
„Ordo” rézmetszet – átmérő 59 mm

4. kép Vánossi, Antonius: *Poesis Entheia*.
Viennae, 1719. 5. p.: „Solo hoc Sole favente
viret.” rézmetszet – 75 × 72 mm

²⁷ SAMBUCUS, Joannes: *Arcus aliquot triumphal. et monimenta victor. classicae*. . . (Antverpiae, 1572).

²⁸ LACKNER, Christophorus: *Galea Martis, hoc est, bona militia pro publica salute epitomice*. (Tubingae, 1625) – Cf Vö. KOVÁCS József László: *Emblematika, hieroglifika, manierizmus*. (Fejezet Lackner Kristóf művészi világából.) 1–2. = Soproni Szemle 25 (1971). 3–17, 97–108.; itt: 15–17. KOVÁCS József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. (Sopron, 1972) 82–86.

²⁹ VANOSZI, Antonius: *Poesis Entheia. Super Praesentem Europae Sortem*. (Viennae, 1719).

A fejedelmeknek szóló tanácsgyűjtemény típusának legkorábbi példáját ugyancsak Lackner Kristóf készítette: a magyar korona emblemikus leírását II. Mátyás magyar királynak és Thurzó György nádornak ajánlva (1615).³⁰ Az emblemikus-hieroglifikus királytükörben az egészben és részleteiben is megmetszett korona drágakövei és zománclemezei (összesen 32) különféle királyi erényeket szimbolizálnak. Lackner pontosan leírja az ékköveket is, egyszerre ad ásványtant és moralista téziseket. Az emblémák magyarázatát jelentős mennyiségű klasszikus és humanista ismeretanyaggal, exemplumokkal bővíti. Kovács József László megállapította, hogy Lackner fő forrása Pierio Valeriano *Hieroglyphicája*. A típus másik példája Johannes Weber 1662-ben kiadott munkája a városvezetéshez és az uralkodáshoz szükséges tulajdonságok, erények emblemikus kifejtésével.³¹ A díszcímlap négy, (5. kép) a címlap utáni metszet huszonhat önálló emblémát ábrázol, a mű ezeket magyarázza. Van a műben egy harmadik metszet is. Ez az asinus vulgi ismert példázatát illusztr-

5. kép Weber, Johannes: *Janus Bifrons*. . . Leutschoviae, 1665. díszcímlap rézmetszet – Israel Hiebner – 260 × 185 mm

³⁰ LACKNER, Christophorus: *Coronae Hungariae Emblematica*. (Lavingae Suevorum, 1615) – Vö. KOVÁCS: *Emblematika*. . . (I. a 28. sz. jegyzetet). 8–10., KOVÁCS: *Lackner*. . . (I. a 28. sz. jegyzetet). 77–82.

³¹ WEBER, Johannes: *Janus Bifrons seu Speculum Physico-Politicum*. Das ist Naturlicher Regenten Spiegel. . . (Lócse, 1662.)

rálja, s egyben jelzi az emblematika szoros kapcsolatát az exemplummal és a közmondással.³² Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politicije* az első kiadás után csak több mint száz évvel jelent meg Magyarországon, részben doktori tézisek mellékleteként (1748, 1759).³³ Mindkét kiadásban egy kivétellel ugyanazok, az eredeti metszetek általában pontos, itt-ott leegyszerűsített újrametszésével készült ábrázolások találhatók.

A testületeknek szóló emblémáskönyvek típusára példa Johannes Picker jezsuita munkája, melyben a nagyszombati egyetem új filozófiai magisztereit köszönti (1702).³⁴ A könyv a klasszikus idézetek alapján készült emblémák kifejtésével aktuális „typus”-okat állít példaként a magiszterek elé, a típusok a haza jobb sorsára, szolgálatának lehetőségeire utalnak.

Az emblémáskönyvek második nagy, a vallási tartalmú műveket felölelő csoportjában külön típust alkotnak a szentekkel kapcsolatos kiadványok. A jezsuita-sztoikus emblematika képviselője, Hevenesi Gábor 1690-ben elkészítette Kosztka Szaniszló³⁵ és Gonzága Alajos³⁶ életének és erényeinek emblematikus dicsőítését, 24-24 rézmetszettel. Jellemző, hogy Hevenesi egy további műben Gonzága Alajos életének nem emblematikus bemutatását is elkészítette. A különféle egyházi tantételeket kifejtő emblémáskönyv típusába tartozik Rajcsányi János két kiadást megért munkája (1704, 1710).³⁷ Ebben az istentagadó megtérésének útját mutatja be, hét párbeszéd keretében. Mindegyik dialógus elején egy-egy embléma áll, amelyek a keresztény hit fő kérdéseinek kifejtéséhez szolgálnak kiindulópontul (6. kép). Nem hiányzik a csoportból a Jézus szíve tiszteletét középpontba állító emblémáskönyv típusa sem. Hajnal Mátyás 1629-ben 18, 1642-ben 20 képpel megjelent elmélkedés-gyűjteménye a jezsuita emblematika tipikus példája.³⁸ A rézkarcok előképe Antoine Wie-

³² BREDNICH, Rolf Wilhelm: *Asinus vulgi*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 1. (Berlin–New York, 1977) 867–873. – Bringéus, Nils-Arvid: *Asinus vulgi oder die Erzählung von Vater, Sohn und Eselin der europäischen Bildtradition*. In: *Der Dämon und sein Bild*. Berichte und Referate des dritten und vierten Symposiums zur Volkserzählung Brunnenburg/Südtirol 1986/87. Hg. L. Petzoldt – S. de Rachewiltz (Frankfurt/M. – Bern – New York – Paris, 1989) 153–186.

³³ SAAVEDRA FAJARDO, Diego: *Idea Principis Christiano-Politicij, centum symbolis expressa*. (Pestini, 1748).

³⁴ PICKER, Johannes: *Imago Sapientiae Honori . . . Philosophiae Neo-magistrorum . . . Promotore . . . Gabriele Szerdahelyi . . . (Tyrnaviae, 1702)*.

³⁵ HEVENESI, Gabriel: *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka . . . (Viennae, 1690)* – Vö. TURÓCZI-TROSTLER József: *Keresztény Seneca*. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. In: *Uó: Magyar irodalom – világirodalom*. Tanulmányok. II. (Bp. 1961) 156–218. itt: 200–211.

³⁶ HEVENESI, Gabriel: *S. Epehus sive B. Aloysius Gonzaga . . . (Viennae, 1690)*.

³⁷ RAJCSÁNYI, Johannes: *Itinerarium Athei, ad veritatis viam deducti . . . (Viennae, 1704)*.

³⁸ HAJNAL Mátyás: *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatossagara . . . könyvechke*. (Bécs, 1629) – Vö. LOYOLA, Ignatius: *Exercitia spiritualia*. (Tyrnaviae, 1679).

6. kép Rajcsányi, Johannes: *Itinerarium Athei*. . . Viennae, 1704. 32. p. után: mottó nélkül
rézmetszet – A. Dietell – 105 × 62 mm

rix ismert sorozata volt, s Hajnal a Luzvic – Binet-féle kiadást is ismerte. Az 1642-es kiadásban a rézkarcokat fametszetek váltották fel, amelyek aztán a műtől különváltak, s más kiadványok, így például Loyolai Ignác *Lelkigyakorlatainak* illusztrációiként is megjelentek. Az embléma hagyományos szerkezete felbomlik: a Luzvic – Binet-féle kiadáshoz hasonlóan hiányzik a képek mottója, a kép alatt található hatsoros vers pedig a kép jelentését foglalja össze. A képek versben összefoglalt értelmét hosszú elmélkedések fejtik ki, kép és epigramma a jezsuita elmélkedési módszer alkotó elemévé válik. Mint Holl Béla megállapította, Hajnal nem vette át a Luzvic – Binet-féle kiadás meditációit, hanem újakat írt, és a képek sorrendjét is megváltoztatta, a verseket viszont lefordította.³⁹

A helyes keresztény életre tanító (via recta) emblémáskönyv típus példája Antonius Sucquet *Via vitae aeternae* című művének kivonatos magyar fordítása (1678).⁴⁰ A képek száma ugyanannyi, mint az első, 1620-as antwerpeni kiadásban, s az ismeretlen metsző igyekezett pontosan követni a Bolswert-metszetek

³⁹ BRISITS Frigyes: *Előszó Hajnal Mátyás: Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára . . . könyvecské*. Bécs, 1629. (Bp. 1932) 3–7., ZEMPLÉNYI Ferenc: *Egy jezsuita emblematikus: Hajnal Mátyás*. In: *A reneszánsz szimbolizmus* (I. a 6. sz. jegyzet). 203–214., HOLL Béla: *Hajnal Mátyás Szíves könyvecské*, Bécs, 1629. (Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz) (Bp. 1992) 14–19.

⁴⁰ SUCQUET, Antonius (ford. DEREKAY György): *Az örök életnek uttya*. . . (Nagyszombat, 1678).

részleteit. A típus protestáns változata Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* (Jena,³ 1614) című elmélkedés-gyűjteményének magyar fordítása 1745-ből, amely a század végéig számos további kiadást ért meg.⁴¹ Az eredetiben lévő 51 metszet helyett a magyar kiadásban csak tíz kép található. A fordító rímes prózában átdolgozta az eredeti szöveget, az elmélkedéseket tíz részre osztotta, mindegyik rész elé egy képet illesztett, amely az adott rész összegzését adja, külön felirattal és verses magyarázattal⁴² (7. kép).

7. kép Gerhard, Johann [ford. Inczédi József]: *Liliomok völgye*. . . Posony, 1774.

169. p. előtt: „Örömrre vitetünk”
rézmetszet – 104 × 98 mm

Az egyéb vallásos emblémáskönyvek típusába sorolható Benedict Haeften *Regia via crucis* című munkája (1629), melynek magyar fordítása csak 1772-ben látott napvilágot.⁴³ A magyar változat az összesen 39 képpel illusztrált eredetivel szemben csupán két emblematikus metszetet tartalmaz, ezek közül az egyiknek, amely mintegy az egész mű lényegét foglalja össze, az 1635-ös antwerpeni kiadás egy lapja az előképe.

⁴¹ GERHARD, Johann (ford. INCZÉDI József): *Liliomok völgye*. . . (H. n. 1745).

⁴² TRÓCSÁNYI Zoltán: *Egy illusztrált protestáns barokk könyv. Az első magyar makáma*. In: *Uő: A történelem árnyékában*. (Bp. 1936) 99–104.

⁴³ HAEFTEN, Benedictus (ford. JENEI Márton): *A keresztnek közönséges uta*. . . (Pest, 1772).

Az emblémáskönyvek harmadik nagy, ún. enciklopédikus műveket tartalmazó csoportjában kiemelt helyen áll Zsámboky *Emblematája*, amely a 16. századi európai emblematika egyik legismertebb darabja, ezért ezzel itt nem foglalkozunk. Az enciklopédikus típus egyik kései képviselője a jezsuita Vánossi Antal *Idea sapientise*, 1724-ből.⁴⁴ A mű emblematikus politikai, morálfilozófiai kézikönyv: az emberi életet szabályozó legfontosabb törvények összegzését adja három részben, a részek középpontjában az etika, a politika és az ökonómia (családi élet) kérdéseit tárgyalja. A mű, melynek részei önállóan is megjelentek, címlapelőzetet és 51 emblémát tartalmaz. A felvetett kérdésekre adott válaszok kifejtése az emblémák segítségével történik. Fő forrásai Lipsius, Barclay és Saavedra (8. kép).

8. kép Vánossi, Antonius: *Idea Sapientis Theopolitici*. . . Viennae, 1725. 316. p.: „Mutuis”
rézmetszet – 104 × 73 mm

A jezsuita Szerdahelyi Gábor természeti, időjárás jelenségek emblematikus ábrázolásaihoz fűzte morális, filozófiai, politikai magyarázatait (1702).⁴⁵ A tizenkét disszertációra osztott művet összesen 2+82 metszet illusztrálja, amelyek

⁴⁴ VANOSI, Antonius: *Idea Sapientis Theopolitici*. . . (Viennae, 1724).

⁴⁵ SZERDAHELYI, Gabriel: *Meteorologia Philosophico-politica*. . . (Tyrnaviae, 1702) – Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *Keresztény*. . . (I. a 35. sz. jegyzet). 204–205.

több kéztől származnak. A „questio”-ra felelő „conclusio” mindig a jelmonddal ellátott szimbolikus-allegorikus képhez kapcsolódik. A fő források antik filozófusok, történetírók, Saavedra, 17. századi természettudósok és Descartes (9. kép).

9. kép Szerdahelyi, Gabriel: *Meteorologia Philosophico-politica*. . . Tyrnaviae, 1702.

110. p.: „Scintilla fui”

rézmetszet — 140 × 134 mm

Végül egyetlen példa az antik gondolkodók szövegeit feldolgozó emblémás-könyv típusára. A már említett jezsuita Hevenesi Gábor *Succus prudentiae* című művében (1680, további kiadások 1690, 1701) túlnyomórészt Seneca-idézetek és parafrázisok segítségével a keresztény-sztoikus bölcsesség és etika foglatatát adja.⁴⁶ A mű ötven fejezetből áll, minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus, szimbolikus rézmetszet, a kép alatt moralizáló tétel és a tétel részletes kifejtése. A könyv magyarázó szövege 1706-ban Tapolcsányi Lőrinc kiadásában jelmondatok, képek és a szerző nevének említése nélkül önállóan is megjelent.

⁴⁶ HEVENESI, Gabriel: *Succus prudentiae, sive discursus ethici*. . . (Viennae, 1680) — Vö. TURÓCZI-TROSTLER: *Keresztény*. . . (1. a 35. sz. jegyzetet). 203–204.

Az alkalmazott irodalmi emblematika típusai

Emblémák vagy emblematikus szerkezet alkalmazása a címlap környékén elhelyezett metszeten bármilyen témájú műben előfordulhat. Az egyik lehetőség, hogy az egész kompozíció egyetlen embléma. A másik, hogy egy allegorikus kompozícióban emblematikus motívumok kapnak helyet. A felirat és a kifejtés gyakran hiányzik, máskor a mű címében, az ajánlásban, az előszóban vagy a mű szövegében található. Az ábrázolásoknak a műhöz való viszonya alapján három fő típust különíthetünk el.

Az első típusban a metszeten a mű ajánlásának címzettje áll a középpontban, a mű tartalma nem jelenik meg. Ezeknek az impréza-jellegű ábrázolásoknak az értelmezését, kifejtését rendszerint az ajánlások tartalmazzák. Így például a Tarnóczy István elnöklete alatt megvédett filozófiai téziseket I. Rákóczi Ferenc választott erdélyi fejedelemnek (1665),⁴⁷ a Szarka Gáspár elnöklete alatt megvédett téziseket Szelepcsényi György esztergomi érseknek ajánlották,⁴⁸ mindkét kiadvány élén a mecénásra utaló emblematikus ábrázolás látható.

A második típusba azok a metszetek tartoznak, amelyek alkalmi nyomtatványokat díszítenek, és a mű tartalmát jelenítik meg az alkalomra, illetőleg az alkalomban szereplő személyre vagy személyekre való emblematikus utalással. Az emblémák értelmezését rendszerint maga a mű tartalmazza. Ide tartoznak például a boldogasszonyi templom felszentelésekor mondott prédikációt,⁴⁹ az Eszterházy Pál Antal születésnapjára,⁵⁰ a Sigismund Khevenhüller alsó-ausztriai helytartó névnapi köszöntőjét,⁵¹ a Sigray Ferenc temetésén⁵² és a Mária Terézia házasságkötése⁵³ alkalmával mondott beszédeket díszítő emblematikus metszetek.

Végül a harmadik típust azok a metszetek képviselik, amelyek nem alkalmi kiadványokban a mű egész tartalmát ábrázolják, a mű részeinek pontosan megfeleltetve vagy összefoglaló jelleggel. Ilyen megoldással a legkülönbözőbb tartalmú kiadványokban találkozunk: így például bibliai életszabályok gyűjtemé-

⁴⁷ TARNÓCZY, Stephanus: *Philosophia, quam autoritate et consensu . . . Rectoris . . . caeterorumque Doctorum . . . facultatis Philosophicae . . . publice propugnabit . . .* (Cassovia, 1665).

⁴⁸ SZARKA, Caspar: *Assertiones ex Universa Philosophia . . .* (Tyrnavia, 1671).

⁴⁹ SEBACHER, Joannes: *Der zum Vierten Erbaute Tempel Salamon . . .* (Nagyszombat, 1703).

⁵⁰ LUDWIGSDORFF, Aemilianus von: *Der von dem Hauss seines Vatters in frembde Land . . . abreysende . . . Paulus Carolus Esterhazi de Galantha . . .* (Wien, [1720]).

⁵¹ LUDWIGSDORFF, Aemilianus von: *Der durch einen schönen Ceder-Baum . . . Herrn Sigismundi Friderici . . . Khevenhüller . . . an Nahmens-Tag . . . Ehren-Rede . . .* ([Wien], 1724).

⁵² BÁNICS Domonkos: *Bé-takartott, és ki-nyittatott könyv, az az . . . Sigray Ferencz . . . el-nyugovása . . .* (Pozsony, 1727).

⁵³ BEL, Carolus Andreas: *Oratio Solennis de auspiciatissimo connubio . . . dominae Mariae Theresiae . . . ac . . . domini Francisci III. Ducis Lotharingiae . . .* (Altorfii, [1736]).

nyében,⁵⁴ erkölcsfilozófiai műben,⁵⁵ meditációs kézikönyvben,⁵⁶ egy tájegység vallási állapotának⁵⁷ vagy az ország politikai, földrajzi és történeti viszonyainak a bemutatásában.⁵⁸

Mindezek alapján úgy tűnik, korai lenne általános következtetéseket levonni arról, hogy a magyarországi anyag mennyiben reprezentatív része az európai embléma hagyománynak. Az mindenesetre ennyiből is látszik, hogy a műfaj magyarországi története nem mérhető például az itáliai vagy németalföldi fejlődéshez. Néhány kiemelkedő teljesítménytől eltekintve szerény adalék lehet csupán az európai emblematika hatástörténetéhez. A műfaj általános fejlődési tendenciái a magyar anyagban is megragadhatók, a fő emblémáskönyv típusok, az érintkező műfajok, a motívumkincs, a speciális emblématípusok, a kép – szöveg interferenciák jelentős része Magyarországon is ismert volt, de mindez jelentős időbeli késéssel, redukált formában, az épületes, vallási – morális célkitűzés és a verbális alkotórész erőteljes túlsúlyával jelentkezett. Az eddigi munka során világossá vált, hogy a magyar anyagnak a műfajtörténeti, formai és szerkezeti sajátosságok tekintetében csaknem minden esetben megvannak az európai előképei és párhuzamai. Első pillantásra is szembetűnik a német nyelvterület sokrétű befolyása. Az időbeli, aránybeli stb. különbségek jórészt a helyi történeti, társadalmi adottságokkal, az eltérő irodalmi fejlődéssel és más körülményekkel magyarázhatók. Így például az európai emblematikához viszonyítva a magyar anyagban nagyobb arányban szerepelnek az ún. alkalmi kiadványok, s a szorosabb értelemben vett emblémáskönyvek megkésett jelentkezése és alacsonyabb aránya is megállapítható. A képekkel illusztrált emblematiszta művek aránya is jóval alacsonyabb, mint némely nyugat- és dél-európai országban. Azoknak a szerzőknek a száma, akiket az irodalomtörténet számon tart ugyan, de emblematiszta tevékenységük még nem kapott kellő méltatást, viszonylag magas. Ezek közé tartozik például Balassa Pál, Csáky Imre, Gyalogi János, Hevenesi Gábor, Kontor István, Rajcsányi János, Johannes Seebacher, Vánossi Antal és Vargyassi András.

⁵⁴ EISENBERG, Petrus: *Drey Hundert, fünf und sechzig Auszerlesene, Güldene Lebens-Regeln: Ausz dem Büchlein Syrachs . . .* (Bartfeld, 1652).

⁵⁵ BERZEVICZY, Georgius: *Quattuor Columnae Sapientium, quibus Regnorum incumbit tranquillitas. . .* (Tyrnaviae, 1690).

⁵⁶ NÁDASI, Johannes: *Cor Amoris Dei*. (Viennae, 1743) – Vö. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *Címlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban* = MKsz 107 (1991). 230–257. itt: 239–240.

⁵⁷ GYALOGI, Joannes: *Theophili Romano-Catholici, Hungari in Psalmos, quorum meditatione, amoris Divini ignis exardescit, elegiae XII*. (Tyrnaviae, 1726).

⁵⁸ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. (Pozsony, 1772).

A nemzetközi emblémakutatás eddig elsősorban az emblémáskönyvekkel foglalkozott, míg az ún. alkalmazott irodalmi emblematika a különböző kiadványtípusokban és alkalmi nyomtatványokban jóval kevesebb figyelemben részesült. Ha az emblematikus kiadványok tipológiájában a funkcionális szempont is érvényesül, a szorosabb értelemben vett emblémáskönyvek és az irodalmon kívüli emblémák között feltárul az alkalmazott irodalmi emblematika széles területe, melyben a vallásos irodalmi műfajok és használati formák fontos szerepet játszanak. A 17. és különösen a 18. században megfigyelhető az emblematika bizonyos mértékű popularizálódása, melynek során a didaktikus szándék felerősödik, a képi elemek szerepe csökken, előtérbe lép a propaganda funkció, a motívumkincs összeszűkül, s az emblémaszerzők invenciójának általános kifáradása jelentkezik. Ezáltal az emblematika a szélesebb rétegekkel, így mindenekelőtt a polgári közönséggel is kapcsolatba kerül. A műfajfejlődésnek ebben a késői szakaszában fontos közvetítő szerepet játszik a különböző kulturális rétegek, csoportok között. Az emblematika körébe sorolt új műfajok körülhatárolása segít megragadni a valóságos korabeli irodalmi termelés eddig kevésbé ismert sajátosságait.

A magyarországi irodalmi emblematika és emblémarecepció története része az európai kulturális hagyományoknak, feltárása segítheti az európai kulturális örökség mélyebb megismerését. A további kutatás eredményeként árnyaltabb megfogalmazhatók és pontosabban megválaszolhatók lesznek olyan kérdések, mint például az irodalmi emblematika szerepe az erkölcsstani és vallási ismeretek közvetítésében; a képek és szövegek hagyományozódásának és a kép – szöveg viszony változásának problémája az emblematikában; az alkalmazott emblematika előállításának, közvetítésének és használatának társadalmi, gazdasági és irodalmi feltételei; a különböző közönségrétegeknek szánt emblematikus műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb társadalmi csoportok felé irányuló emblémaközvetítés formái és fokozatai. Választ keresünk a kérdésre, hogy a szerzők milyen forrásokat és más segédeszközöket használtak az emblémák készítésében; milyen a különböző nyelvű kiadványok viszonya; milyenek a kapcsolatok az áhítati irodalom műveivel és az érintkező világi műfajokkal.

A forrásanyag lehetőséget ad antik, középkori, későközépkori és humanista szövegek, képi motívumok barokk kori továbbélésének és a használat változásának vizsgálatára. Ezzel hozzájárul eddig jórészt külön kezelt irodalmi hagyományok és műfajok összefüggéseinek megismeréséhez. A forrásanyag alapján tanulmányozhatók lesznek az európai emblematika vándormotívumai és közvetítési folyamatai, az idegen eredetű hatások befogadásának politikai, vallási, irodalmi és egyéb feltételei.

ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS

Literary Emblematics and Emblem-Reception in Hungary 1564–1796

Hungary is one of the last blank areas on the map of European emblematics. The reason for it above all is that emblem research in Hungary was a neglected field for a long time, and even today, we can speak about it only to a limited extent.

On the base of autopsy we compiled a checklist of emblematic prints related to Hungary. In this bibliography, in addition to emblem books in a strict sense and theoretical and emblematically illustrated works, there are publications with the signs of applied literary emblematics, too (e. g. frontispiece, flyleaf). We considered the three-part structure of the emblem only as an ideal paradigm, and we tried to take into consideration the various mixed, extended and contracted forms and the marginal cases, too. „Related to Hungary” means that the bibliography includes – in addition to the works of Hungarian authors and authors having worked in Hungary – all the prints by foreign authors which were published in Hungary, and the topic of which is related to Hungary. We follow the historical-chronological method based on formal inventarization, and we try to demonstrate the local and with the European line common characteristics of the Hungarian emblem tradition on the base of the function, the picture–text relation, the circumstances of production and the main types of emblem books.

The history of the genre in Hungary cannot be compared for example to the Italian or Dutch development. Apart from a few outstanding achievements it can only be called a modest contribution to the history of the reception and the influence of the European emblematics. The general development trends of the genre can be found in the Hungarian material, too: the main types of emblem books, the connecting genres, the motifs, the special emblem types, a significant part of the picture–text interferences were all known in Hungary, but all this occurred with considerable delay, in a reduced form, with the strong dominance of the edifying, religious-moral aim and the verbal ingredients.